

ОГЛЯД МЕТОДІВ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ЛІДЕРСТВА

Актуальність даної публікації обумовлена необхідністю переходу від теоретичних проблем вивчення лідерства до соціологічно-орієнтованих практик дослідження лідерських проявів. У статті узагальнюється досвід сучасних досліджень, присвячених аналізу «текстового портрета» лідерів: психолінгвістична експертиза текстів історичних діячів, інтент-аналіз політичного дискурсу як виявлення конфліктних намірів у виступах політичних діячів та метафоричне моделювання за допомогою різноманітних методів.

Ключові слова: лідер, політичний дискурс, соціологічні методи, біографічний аналіз.

Проблематика емпіричної фіксації лідерських проявів досить широка і різноманітна, об'єднує підходи різних дисциплін, опиняючись одночасно як у площині накладення і перетину дослідницьких полів (соціології, політології, психології, менеджменту, маркетингу, культурології), так і зоні предметно-замкнутої концентрації (спеціальні теорії, індивідуальні практики аналізу, специфічні методики виявлення).

Говорячи про соціологію лідерства, ми не намагаємося позначити шлях вузькоспеціалізованого дистанціювання, так само як і не заперечуємо наявності самобутнього погляду на шуканий предмет аналізу. Практики соціологічного вивчення, на наш погляд, більшою мірою концентрують увагу на комунікативному аспекті лідерства, виступаючи, насамперед, практиками взаємодії. Саме тому область соціологічного прочитання виявляється нерозривно пов'язаною з безліччю дисциплін, наочно підтверджуючи власну комунікативну природу активністю проникнення в додаткові дослідні поля. Тому актуальність та мета даної публікації обумовлені необхідністю переходу від теоретичних проблем вивчення лідерства до соціологічно-орієнтованих практик дослідження лідерських проявів.

Зазначимо, що соціологія лідерства представлена на перетині двох основних напрямів аналізу: соціолінгвістичного і суб'єктивно-оціночного.

Соціолінгвістичний напрям ґрунтується на взаємодії лідерів і їх послідовників через аналіз мовних практик, образно, що фіксуються нами як «розказане лідерство».

Відтворення життєвого шляху лідера, що представляє своєрідний момент распредмечування біографії людини, знаходить відображення в роботах соціологічного аналізу – Х. Буді, Г. Гарфінкеля, Д. Гелена, І. Гофмана, Ф. Знанецького, К. Літлера, У. Томаса, К. Шоу, І. Щютц та ін. Найбільш цінним досвідом систематизації біографічних стратегій у соціології можуть бути визначені роботи Є. Ю. Мещеркіна.

Взаємодія мовних і соціальних структур простежується в концепціях етнометодології, когнітивної соціології, символічного інтераціоналізму, соціального конструктивізму, постструктуралістською і постмодерністською парадигм. Значний внесок у вивчення мовних практик внесли дослідження інтерактивної соціолінгвістики і соціології мови (Дж. Гамперц, А. Сікурель, Г. Гарфінкель), традиції лінгвосоціології (Р. Белл, Р. Гроссе, А. Нойберт, Л. Б. Нікольський). Розгляду мовної комунікації як дієвого механізму ціннісної політики і пропаганди присвячені дослідження Р. Барта, Р. М. Блакара, Т. Водака.

Встановлення кореляційної залежності між лінгвістичною основою тексту і відтворенням особистісно-психологічного образу його автора знаходить відображення в ряді теорій: мотиваційний аналіз Д. Вінтера; операційно-

когнітивне кодування Е. Толмена, О. Хольст, Л. Зигельман; нарративний аналіз Х. Олкера та ін.

Вивчення портрета лідера через мовні практики сприйняття аудиторією відображено в дослідженнях Ю. Л. Качанова, В. Ф. Петренко, А. П. Супруна, Н. А. Шматко, Н. Г. Янвої.

Суб'єктивно-оцінний напрям наближає нас до безпосередніх реакцій, сприймає аудиторії, вводить в область думок і уявлень, до рейтингової основи взаємодії. Базові методичні засади дослідження та інтерпретації громадської думки відображені в роботах І. Ф. Дев'ятко, Т. І. Заславської, О. А. Кармадонова, А. Ю. Мягкова, Л. Ньюмана, В. А. Ядова та інших.

Теоретичне осмислення рейтингів, особливості організації соціологічних замірів у структурі електоральних досліджень та засобів масової інформації описані в працях Н. П. Веремеева, І. В. Левицької, Д. Г. Ротмана, Л. Н. Федотової, І. Д. Фомічової; монографічних дослідженнях М. М. Назарова, П. Шампань та інших.

Основою формування моделі референтної взаємодії лідера і аудиторії послужили теорії раціонального вибору (Г. Беккер, А. Даунс, Д. Коулмен, М. Олсон, М. Хектер та ін.), концепції формування популярності (Л. Є. Гринін, П. В. Разін, С. С. Соковіков), практики електоральної соціології.

Відтворення життєвого шляху лідера, яке представляє своєрідний момент распредмечування біографії, здебільшого властиво онтологічному типу лідерства. Оптимальним матеріалом такого роду аналізу виступають особисті документи. Автобіографічний дискурс (у широкому сенсі авторської спадщини: сповідь, мемуари, листи, усні бесіди – все те, що може бути об'єднано принципом максимального вираження особистісного начала) дозволяє фіксувати спряженість індивідуального життєвого шляху лідера з подальшими перспективами покоління. Самобутність біографії лідера багато в чому перешкоджає встановленню загальних правил, які нормують одноманітні шляхи аналізу, дозволяючи досліднику знаходити шуканий «ключ» до «таємниці життя» в монографічно-описовому дослідженні.

Лідерству властива характеристика помітності прояву. А тому і способи його соціологічної фіксації переважно орієнтовані на принцип виявлення – дослідження даної помітності в структурі сприйняття лідера послідовниками. Це, безумовно, не виключає відтворення образу лідера через распредмечування його біографії, навпаки, аналіз персон, що займають високе положення в соціальній ієрархії або тих, хто зафіксувався в історії особливою подієвою складовою, найчастіше лежить в площині біографічних описів. Однак і в цьому напрямку «від першої особи» (вже довіє своє «право на лідерство» статусом та тимчасовою перевіркою) виявляється певна специ-

фічність підходу, яка лише зовні збігається з дослідами рефлексивного монографічного життєпису лідерів. Саме оточення або ступінь його згуртованості навколо фігури лідера стає основою такого роду оцінок. Саме тому в центрі соціологічного дослідження лідерства виявляється принцип виявлення, заснований на процесі дослідження уявлень про лідера, іншими словами, – простір сприйняття лідера послідовниками. Для того, щоб повною мірою представити особливості соціолінгвістичного напрямку фіксації лідерства звернемося до безпосередніх практикам дослідження.

Опосередковані форми сканування речових практик як вже було зазначено раніше, базуються на використанні біографічного методу в соціології, техніках глибинного інтерв'ю, документальних уявлень послідовників, – всього того, що можна визначити як закадровий текст. При цьому біографічний матеріал не просто репрезентує фактографію життя лідера, а більшою мірою відображає структуру його домінуючих цінностей. Цілісне осмислення життєвої стратегії індивіда орієнтоване не тільки на виведення загальних пояснень і закономірностей, скільки на розуміння суб'єктивного сенсу подій з точки зору діяча.

Загальна опора на біографічну методологію як тематизації суб'єктивності (у всьому різноманітті варіацій: «історія життя», «історія окремого випадку», «життєвий шлях», «усна історія») дозволяє утримувати, за словами К. Пламмера, потрійний фокус соціології – сполучення біографії, історії та структури [Цит. за: 1, с. 56]. Д. Гелен розрізняє три основних модулю ітерації суб'єкта і середовища: засвоєння об'єктивно даного; виборче рух суб'єкта крізь соціально сконструйоване поле; зміну реальності вчинками [2, с. 61].

Подібна фіксація на унікальних аспектах історії життя людини, на аналізі взаємодії індивідуальної свідомості і об'єктивної реальності, відтворення розгорнутої в часі перспективи життєвих подій знаходить відображення в роботах якісного крила соціології – Ф. Знанецького, К. Шоу, У. Томаса, К. Літлера, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля, Д. Гелена, Х. Буді, Ф. Шютц та ін.

Наскрізним принципом, що пронизує методологію біографічного аналізу, стає спосіб конструювання життя або життєва конструкція індивіда. У методології біографічного методу, на думку дослідників, поняття життєвої конструкції відповідає методичний прийом структурної реконструкції (Х. Будді), спрямований на пошук соціального змісту в біографічному матеріалі з погляду: герменевтичної перспективи, оскільки відшукується доступ до розуміння сенсу життя; структуралістської перспективи, оскільки в полі аналізу – система смислових координат; соціологічної перспективи, так як постулюється соціальна типіка прихованих смислів [1, с. 8].

Звертаючи увагу на останнє положення про соціально типові прояви індивіда, ми можемо констатувати, що в цілому, соціологічний шлях аналізу життєвого шляху лідера більшою мірою орієнтований на вивчення нормативних типів лідерських проявів.

Методологія і методика соціологічного дослідження біографій найчастіше фіксує входження індивіда в життя соціуму, інтерпретацію повсякденно-типового досвіду існування, релевантного для соціальної системи в цілому: «Основна ж проблема, якою стурбовані дослідники, що використовують біографічний метод, – яким чином вилучити з конкретної біографічної історії ці моменти, конституюють соціальну типіку...» [1, с. 9]. Парадоксальним чином індивідуальність лідера стає «історично новою формою усупільнення» (Г. Роберт).

Портретна діагностика лідерів заснована на опосередкованому скануванні речових практик, нерідко лежить в площині соціально-психологічного прочитання (найчастіше дослідження життя великих диктаторів). Базові принципи аналізу викладені в хрестоматійних роботах А. Адлера «Психологія влади», Т. Адорно «Авторитарна особистість», Д. Ранкур-Лаферрієра «Психоаналіз Сталіна», Е. Фромма «Авторитарна особистість», Х. Хекхаузена «Мотив влади», К. Хорні «Поклик влади», К. Г. Юнга «Діагностика диктаторів» та інші. Суть подібного підходу

зводиться до трактування мотивів і наслідків «напружено-авторитарного характеру», а «розкодування» «прагнень до влади» передбачає аналіз, що включає в себе кілька основних блоків:

1. Розгляд особистості лідера через дослідження:
  - 1.1. уявлень про себе самого або Я-концепція лідера;
  - 1.2. мотивів і потреб, які впливають на поведінку;
  - 1.3. системи переконань;
  - 1.4. стилю прийняття політичних рішень;
  - 1.5. стилю міжособистісних відносин;
  - 1.6. стійкості до стресів;
  - 1.7. біографічного аналізу;
  - 1.8. аналізу еволюції його діяльності.
2. Аналіз відносин між лідером і послідовниками.
3. Аналіз характеристик послідовників.
4. Розгляд результатів взаємодії між лідером і веденими.
5. Аналіз контексту, в якому лідер має місце [3].

Це свого роду *мотиваційно-результуючий аналіз лідерства*, зміст якого зводиться до встановлення відповідності між поведінкою лідера і очікуваннями послідовників (референтної основі взаємодії), який передбачає розгляд лідерства в біхевіористському ключі «стимул-реакція», в нашому випадку: «мотив-наслідки».

Пряме сканування речових практик побудовано на безпосередньому встановленні відповідності між лінгвістичними структурами тексту лідера і структурами його уявлень (з подальшим впливом на послідовників). Ця тема досить популярна як для ранніх робіт соціологів (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Г. Тард), так і для пізнішої традиції тлумачення текстів в концепціях етнометодології, когнітивної соціології, символічного інтераціоналізму, соціального конструктивізму, постструктуралістської і постмодерністської парадигми.

Значний внесок у вивчення мовних практик внесли ітерактивна соціолінгвістика і соціологія мови (Дж. Гамперц, А. Сікурель, Г. Гарфінкель), традиції соціолінгвістики і лінгвосоціології, що піднімають проблеми мовної поведінки, лінгвістичного конструювання соціального простору, особливостей мовних стратегій окремих особистостей. Мовні практики розглядаються в якості символічних уявлень тих, хто їх використовує, виступають «операційними індексами уявлень» мовця (Г. Лассуелл) і базуються на контент-аналітичних процедурах дослідження – виявленні частоти появи в тексті лідера певних, які цікавлять дослідника, характеристик.

Однією з найавторитетніших робіт даного напрямку можна вважати спроби З. Фрейда і У. Буллита вивчити особистість американського президента Вудро Вільсона на основі написаних і вимовлених ним текстів. Загальна спрямованість такого роду досліджень полягає у встановленні кореляційної залежності між лінгвістичною основою тексту і відтворенням особистісно-психологічного образу його автора (мотиваційний аналіз Д. Вінтера; операційно-когнітивне кодування Е. Толмена, О. Хольст, Л. Зигельман; нарративний аналіз Х. Олкера та ін.). Більшість авторів даного напрямку при аналізі мовних структур історичних діячів спираються на методологію В. Проппа, який відкрив поняття функції як вчинку діючої особи.

Окремо зазначимо, що у загальному напрямку дискурсивної психології (Р. Харе, Дж. Поттер, П. Стірнс, К. Герген, Р. Джил) розроблялася методологія і методика «інтерпретативного репертуару» – взаємодії мовних практик та світосприйняття особистості. У психолінгвістичному напрямку слід звернути особливу увагу на концептуальні положення теорії мовних актів (Дж. Остін, Дж. Серль, Г. Грайс), що обґрунтовують взаємодію мовних актів і дій.

Враховуючи завдання вказаного типу дослідження, звернемося до аспектів розробок, що знайшли особливу цінність для розгляду соціолінгвістичної основи лідерства. Різноманіття методичних підходів до аналізу текстів лідерів ми можемо об'єднати у вигляді декількох напрямків:

1. Дослідження частоти вживання певних мовних конструкцій в тексті лідера: наявності займенників «я», «ми» у промові лідера (Д. Вінер); присутності певних категорій, смислонесучих слів: добре / погано; сила / слабкість,

задоволеність існуючим / незадоволеність існуючим, активність / пасивність (Л. Зигельман, Е. Ширяев); способів побудови речень: з'єднання когнітивного символу (К-символ: іменник), афективного символу (А-символ: прикметник), діяльнісного символу (Д-символ: дієслово), які виявлятимуть ставлення лідерів до різних соціальних питань (О. Кармадоном) та ін. В цілому ми можемо говорити про загальний мовностилістичний напрямок, визначальні стилістично марковані елементи мовної системи: просторічні висловлювання, терміни, слова, вибір граматичних засобів, послідовність слів і т.п.

2. Вивчення емоційного навантаження тексту лідера. Грунтуючись на теорії фонетичного значення А. П. Журавльова, здійснюється фоносемантичний аналіз емоційного навантаження тексту. Спираючись на розроблену Ч. Осгудом шкалу оцінно-семантичного диференціала, А. А. Добровольська, А. Д. Леонтьєв, В. В. Усачова, Є. В. Харитонова здійснили психолінгвістичну експертизу текстів лідерів – видатних історичних діячів: Далай-Лами XIV, Папи Іоанна Павла II, Аль-Газалі, Альберта Швейцера, Гітлера, Геббельса, Сталіна, Черчилля, Мартіна Лютера, Ніцше, Де Сада [4].

3. Інтент-аналіз політичного дискурсу як виявлення конфліктних намірів у виступах політичних діячів сучасності здійснювався колективом авторів – Т. Н. Ушакової, Н. Д. Павлової, К. І. Алексеевим. На основі наступних інтенцій: звинувачення, протистояння, схвалення, загроза, спонукання до дії, відведення звинувачень, викриття, похвала, демонстрація сили, критика – складалася «ментальна карта» політичного діяча – узагальнена форма відображення дійсності [5]. Конкретне завдання даного напряму досліджень полягає у виявленні та ідентифікації в текстах політичних діячів намірів і цілей комунікації.

4. Дослідження змістовно-сміслового навантаження мовних практик лідерських груп. В якості подібного великомасштабного проекту може розглядатися вивчення «Вокабуляр еліт» (дослідження RADIR – Revolution and the Development of International Relations, 1959 p.), здійснене на аналізі преси Великої Британії, СРСР, США, Франції та Німеччини у 1890–1949 рр. (під керівництвом Г. Лассуелла). В якості аналітичного матеріалу дослідження використувалися ключові слова, які пов'язані зі стабільністю еліти, об'єднані в п'ять основних цінностей-цілей: демократія, безпека, братство, достаток, просвітництво. Схема вивчення спиралася на традиційну процедуру контент-аналізу: фіксація обсягу уваги, оціночного контексту, інтенсивності / частоти згадки, трансформації в часі і просторі.

5. Напрямок досліджень позначено як *метафоричне моделювання* (А. Н. Баранов, Д. О. Добровольський, Ю. М. Караулов, А. П. Чудінов, Ю. Б. Феденьова, К. І. Алексеев), досліджує способи пізнання світу через аналіз метафоричного змісту текстів виступів громадських діячів. Так, аналізуючи виступи семисот членів Європарламенту, група лінгвістів Амстердамського університету розробила формулу дослідження метафоричного коефіцієнта тексту (частота, інтенсивність, змістовність наповнення використуваних метафор) [6].

Типи метафоричних моделей виявляються через визначення змінної змісту (D):

$$D = 1p + 2n + 3po + 4d + 5sp + 6m t$$

де *p* – «стерті» метафори

n – метафори природи

po – політичні та інтелектуальні метафори

d – метафори смерті і стихійних лих

sp – спортивні та ігрові метафори

m – метафори хвороби

t – загальна кількість метафор.

Результатом подібних досліджень стає портрет лідера, відтворений через його мовний вигляд, своєрідна «базова метафора агента» – соціокультурна матриця сприйняття соціального та життєвого світу особистості. Так Ю. Л. Качанов і Н. А. Шматко представили методологію виявлення базової метафори через дослідження в текстах опитаних бінарних опозицій (багатство / бідність, підприємливість / пасивність), аналіз основних

слів і риторичних оборотів тексту [7]. Грунтуючись на процедурах глибокого інтерв'ю, автори «укладали» особистості, які говорили: «Я зробив себе сам»; «Життя – це робота»; «Я професіонал»; «Я активний, але раціональний»; «Я – сторонній»; «Я – дитя свого часу»; «Творчість і самореалізація»; «Я інтелігент, але на шляху до бізнесу»; «Робити гроші»; «Я все хочу / можу»; «Я порядна людина» [7, с. 67].

6. Відтворення образу лідера через мовні конструкції послідовників. У основі даної процедури лежить вже не реальна мовна практика лідера, а скоріше міфологічний образ, приміряє на нього за допомогою психосемантичних процедур підсумовування речових уявлень послідовників. У зв'язку з цим звернемося до дослідження політичних лідерів, здійсненому В. Ф. Петренко, за допомогою шкал-фразеологізмів. Використовувалися дієслівні та іменні фразеологізми («халіф на годину», «ловить рибу в каламутній воді», «не з боязкого десятка», «майстер на всі руки», «світла голова», «голос волаючого в пустелі», «висхідна зірка», «бере бика за роги», «квасний патріот» і т.п.).

Висновки. З одного боку, інтерес до соціологічних проблем мови зростає у зв'язку з потребами сучасного суспільства, для якого проблеми мовної політики та інші практичні аспекти соціолінгвістики набувають все більшої актуальності, і, з іншого – з критикою структурної лінгвістики, з прагненням подолати обмеженість іманентного підходу до мови і глибше проникнути в природу мови як суспільного явища.

Соціолінгвістичні напрями, що розробляються вченими різних країн, характеризуються різною методологічною орієнтацією. Деякі напрями зарубіжної соціолінгвістики орієнтуються на біхевіористську модель мовної поведінки, символіко-інтеракціоністську теорію соціальної взаємодії, феноменологічну соціологію. Соціолінгвістика спирається, передусім, на історичний матеріалізм і на приватні теорії соціології – теорію соціальної структури суспільства, теорію соціальних систем, соціологію особистості та ін.

Отже, значимість дослідницьких зусиль не тільки для розуміння і опису процесів, що відбуваються в сучасній культурі, а й для прогнозування їх можливих наслідків. В епоху соціальних змін, коли трансформуються стійкі смислові структури життєвого світу, традиційні орієнтири і ціннісні системи, – пошук суб'єктів, здатних взяти на себе лідируючу функцію ціннісного законодавства і нормообразуючі сили, стає актуальним і затребуваним завданням соціокультурного розвитку.

Список використаних джерел

1. Биографический метод в социологии: история, методология и практика [Текст] / под ред. Е. Ю. Мещеркиной. – М., Ин-т социологии РАН, 1994. – 260 с.
2. Мещеркина, Е. Ю. Жизненный путь и биография: предметность социологических категорий (анализ зарубежных концепций) [Текст] / Е. Ю. Мещеркина // Социс. – 2002. – №7. – С. 61–67.
3. Гозман, Л. Я., Шестопап, Е. Б. Психология политического лидерства [Текст] / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопап // Райгородский, Д. Я. Психология и психоанализ власти. Т. 1. Хрестоматия. – Самара : Издательский дом «БАХРАХ», 1999. – С. 585–586.
4. Леонтьев, Д. А., Добровольская, А. А., Усачева, В. В., Харитонова, Е. В. Апробация методов контент-анализа, интент-анализа и фоносемантического анализа для диагностики признаков толерантности – ксенофобии в текстах СМИ [Текст] // Скрытое эмоциональное содержание текстов СМИ и методы его диагностики / под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2004. – С. 179–200.
5. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса [Текст] / под ред. Т. Н. Ушаковой, Н. Д. Павловой. – СПб. : Алетейя, 2000. – 316 с.
6. Гаврилова, М. В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа [Текст] / М. В. Гаврилова // Полис. – 2004. – №3.
7. Качанов, Ю. Л., Шматко, Н. А. Базовая метафора в структуре социальной идентичности [Текст] / Ю. Л. Качанов, Н. А. Шматко // Социс. – 1996. – №1. – С. 61–72.

Yatvetska Anna, Kryvosheia Tatyana

AN OVERVIEW OF SOCIOLINGUISTIC METHODS OF LEADERSHIP ANALYSIS

The thematic justification of this publication is determined by need of moving from the theoretical study of the leadership problems in the sociologically oriented research practice leadership manifestations. The article summarizes the experience of modern researches on the analysis of «text portrait» of leaders: psycholinguistic survey of the texts of historical figures, intent analysis of political discourse as the identification of conflicting intentions in the speeches of politicians and metaphorical modeling using different methods.

The interest in sociological problems of language is increasing according to the needs of modern society, for which the problem of language policy and other practical aspects of sociolinguistics become important. And the other hand it is grounded on the criticism of structural linguistics, and the desire to overcome the limitations of the immanent approach to language analysis and plunge into the nature of language as a social phenomenon.

The finding of actors who are able to take the lead of the valuable function of legislation and law-making powers, becomes urgent as the task of social and cultural development in the era of social changes.

Keywords: leader, political discourse, sociological methods, biographical analysis.

Ятвецька Анна, Кривошея Татьяна

ОБЗОР МЕТОДОВ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ЛИДЕРСТВА

Актуальность данной публикации обусловлена необходимостью перехода от теоретических проблем изучения лидерства в социологически ориентированные практики исследования лидерских проявлений. В статье обобщается опыт современных исследований, посвященных анализу «текстового портрета» лидеров: психолингвистическая экспертиза текстов исторических деятелей, интент-анализ политического дискурса как выявление конфликтных намерений в выступлениях политических деятелей и метафорическое моделирование с помощью различных методов.

С одной стороны, интерес к социологическим проблемам языка растет в связи с потребностями современного общества, для которого проблемы языковой политики и другие практические аспекты социолингвистики приобретают все большую актуальность, и, с другой, – с критикой структурной лингвистики, со стремлением преодолеть ограниченность имманентного подхода к языку и глубже проникнуть в природу языка как социального явления.

В эпоху социальных изменений, когда трансформируются устойчивые смысловые структуры жизненного мира, традиционные ориентиры и ценностные системы, поиск субъектов, способных взять на себя лидирующую функцию ценностного законодательства и нормообразующей силы, становится актуальной и востребованной задачей социокультурного развития.

Ключевые слова: лидер, политический дискурс, социологические методы, биографический анализ.